

Ewangelicko-prawosławna komunikacja społeczna na ziemiach ruskich w I Rzeczypospolitej (przełom XVI i XVII w.)

Marek Melnyk <https://orcid.org/0000-0003-2078-2874>

Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
e-mail: melnykm@wp.pl

Abstract

Orthodox and Protestant Social Communication in the Ruthenian Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth (Turn of the 16th and 17th Centuries)

The article presents the main directions of the ‘strategies’ of Orthodox and Protestant social communication in the Ruthenian Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth at the turn of the 16th and 17th centuries. Relations between Protestants and the Orthodox Church followed a natural and traditional course of actions aimed at protecting the confessional freedom of non-Catholics. This cooperation was taken up too late. It took place at the time of predominance of the counter-reformation camp in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: social communication, religious dialogue, the First Republic of Poland, Orthodoxy, Protestantism, religious policy, religious tolerance, religious freedom

Słowa kluczowe: komunikacja społeczna, dialog wyznaniowy, I Rzeczpospolita, prawosławie, protestantyzm, polityka wyznaniowa, tolerancja religijna, wolność wyznaniowa

Jednym z najciekawszych zjawisk kultury religijnej I Rzeczypospolitej XVI i XVII w. była próba dialogu i nawiązanie współpracy między prawosławiem a protestantyzmem¹. W żadnym państwie ówczesnej Europy nie nastąpiło tak bliskie spotkanie, które niejednokrotnie przekształcało się w swoistą symbiozę tych dwóch tradycji

---

¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002.

chrześcijaństwa². Wyrazem tego była współpraca polityczna prawosławnych i protestantów mająca na celu uzyskanie i ochronę wolności wyznaniowej³. Celem niniejszego artykułu jest zarysowanie sposobów współdziałania obu wyznań. Problem zostanie ukazany przez naszkicowanie pewnych charakterystycznych zjawisk związanych z przełamywaniem barier konfesyjnych, co prowadziło do dialogu i próby porozumienia w wymiarze politycznym i dogmatycznym. W końcu XVI i na początku XVII w., zarówno w Kościele prawosławnym, jak i wśród ewangelików, istniało elitarne środowisko otwarte na możliwość przezwyciężenia sprzeczności dzielących obie społeczności. Pod względem metodologicznym artykuł będzie miał charakter analizy historycznej. Z tego powodu konfesyjna komunikacja społeczna rozumiana jest nie tylko jako wymiana idei, lecz również jako swoisty fenomen religijny związany z zagadnieniem preekumenizmu. Komunikację społeczną zatem rozumiemy tutaj jako doświadczenie przełamywania barier konfesyjnych, które prowadzi do uniwersalizacji wartości chrześcijańskich⁴.

Patronat Radziwiłłów nad Kościołem prawosławnym

Pierwszym przykładem ewangelicko-prawosławnej współpracy, na który należy zwrócić uwagę był patronat kalwińskiej linii Radziwiłłów birżańskich nad prawosławnymi w księstwie słuckim⁵. Trwał on od 1600 r. aż do wygaśnięcia tej linii rodu wraz ze śmiercią jego ostatniej przedstawicielki – Ludwiki Karoliny Radziwiłł – w 1695 r. Radziwiłłowie stali się patronami prawosławia w okresie dla niego najtrudniejszym, bo związanym z próbą narzucenia unii z Rzymem zawartej w 1596 r. Dzięki temu prawosławie w księstwie słuckim przetrwało ekspansję katolicyzmu na przełomie XVI i XVII w. i mogło się swobodnie rozwijać aż do legalizacji w 1632 r. Protektorzy protestantyzmu stali się w ten sposób obrońcami prawosławia, doprowadzając do pokojowego współistnienia w Słucku dwóch konfesyjnych centrów. W XVI w. Słuck był ośrodkiem kalwinizmu na Litwie. Mieściło się tutaj słynne gimnazjum tego

² S. Litak, *W dobre reform i polemik religijnych*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys historyczny*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 1992, s. 189–254.

³ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007; W. Sławiński, *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich*, [w:] *Między Zachodem i Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski (red.), Toruń 2002, s. 348–364; W. Sławiński, *Projekty politycznej i religijnej współpracy protestancko-prawosławnej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów pod koniec XVI wieku*, „Czasy Nowożytne” 2002, t. 12, s. 37–41; S. Litak, *Fenomen wielowyznaniowości a rozwój parafii w Polsce*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, S. Wilk (red.), Lublin 2003, s. 178–184; M. Kita, *Prawosławie wobec reformacyjnych kontrowersji – trzeci partner czy druga strona dyskusji?*, [w:] *Reformatorzy a Kościół rzymski*, A.A. Napiórkowski (red.), Kraków 2017, s. 189–207.

⁴ M. Melnyk, *Pre-ekumenizm i konfesjonalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w I Rzeczypospolitej (1590–1596)*, Kraków 2018, s. 10–12.

⁵ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birmańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.

wyznania założone w 1617 r. przez Janusza Radziwiłła. Dla prawosławnych Słuck był z kolei ważnym ośrodkiem monastycznym i administracyjnym.

Pokojowe współistnienie obu wyznań w Słucku było możliwe dzięki związkowi małżeńskiemu zawartemu w 1600 r. między Januszem I Radziwiłłem (1579–1620) i Zofią Olelkowicz (1586–1612)⁶. Janusz I Radziwiłł, żeniąc się z prawosławną dziewczynką fortuny książąt Olelkowiczów, jedyną córką ks. Jerzego II Olelkowicza-Słuckiego (zm. 1586), stał się najpotężniejszym możnowładcą Wielkiego Księstwa Litewskiego i zarazem opiekunem swych prawosławnych poddanych. Małżeństwo to legło u początków całego złożonego procesu komunikacji między trzema pokoleniami Radziwiłłów, wyznawców kalwinizmu, a ich prawosławnymi podanymi. Proces ten trwał aż do końca XVII w.⁷ Zasady tej współpracy zostały wyraźnie określone w umowie przedmałżeńskiej zawartej między Januszem Radziwiłłem a opiekunem Zofii i jej krewnym, co ciekawe katolikiem, Hieronimem Chodkiewiczem (1565–1617), którego przodkowie byli wyznawcami prawosławia. Umowa przede wszystkim gwarantowała wolność wyznaniową dla katolików i prawosławnych⁸. Ustalono wówczas, że: „Osobliwie we wszystkim księstwa słuckiego kościoły rzymskie i cerkwie ruskie w swej całości i nadaniu zostawać mają, kapłanom i wszystkim duchownym nie tylko trudności żadnej czynić, ale też od wszystkich krzywd, jako pan zwierzchni bronić mam”⁹. Książę zapewniał również o troskliwym wypełnianiu obowiązków wynikających z prawa podawania i deklarował nadawanie godności duchownych, zarówno katolickich, jak i prawosławnych:

[...] jeżeliby [...] kościół rzymski w księstwie słuckim, albo cerkiew ruska przez zejście, albo ustąpienie plebana [...] wakować będzie tedy ma i powinien będę zespole z Księżną J.M. małżonką swoją inszego człowieka godnego z tejże wiary rzymskiej, albo ruskiej urzędowi duchownemu prezentować, bez omieszkania przestrzegając tego, aby podczas wakancyi we wszelkich dochodach, nadaniach kościołowi i cerkwiom żadnego ubliżenia i ruiny nie było, ale całe wszystko sukcesorowi dostało¹⁰.

Tradycja małżeństw mieszanych wyznaniowo w rodzie Radziwiłłów istniała już wcześniej. Żenili się oni zarówno z katoliczkami, jak i z wyznawczyniami prawosławia. Na przykład ojciec Janusza I Radziwiłła, Krzysztof I „Piorun” (1547–1603), ożenił się kolejno z dwiema córkami Konstantyna Ostrońskiego (1625–1607) – Katarzyną (zm. 1579) i Elżbietą (zm. 1599). Sam książę Janusz był więc synem Katarzyny Ostrońskiej i ulubionym wnukiem Konstantyna Ostrońskiego. Podobnie uczynił też później, w 1645 roku, wojewoda wileński i hetman wielki litewski Janusz II

⁶ A. Mironovič, *Svad’ba Sofii, knāžny Słuckoj, s Ānušem Radzillom*, [w:] *Vernyjā very bacakoū. Zbornik materyjālaŭ carkoūnaj-navukovaj kanferencyi, prysvecanaj 400-goddziŭ spacynu svātoj pravednaj Sofii Słuckaj i 400-goddziŭ zasnavnā Sāta-Petra-Paūlaŭskaga sabora ū Minsku*, Minsk 2013, s. 49–64; A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, s. 16–19.

⁷ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni...*, *op. cit.*, s. 29–30.

⁸ Asecurationis ks. JM Janusza z 12 X 1600, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, 511, cz. I, s. 64–65, 72–73. Por. R. Degiel, *Protestanci i prawosławni...*, *op. cit.*, s. 36.

⁹ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni...*, *op. cit.*, s. 43.

¹⁰ *Ibidem*.

Radziwiłł (1612–1655), który ożenił się z wyznawczynią prawosławia Marią Lupu, córką Bazylego Lupu (1595–1661), hospodara Mołdawii w latach 1634–1653¹¹. Małżeństwo zawarto w Jassach w 1645 r.¹² W ten sposób Radziwiłłowie zastąpili prawosławnych możnowładców w roli opiekunów prawosławia¹³, w interesującym nas okresie zabrakło już bowiem rodów ruskich, które mogłyby pełnić tę funkcję.

Patronat Radziwiłłów nad Kościołem prawosławnym przejawiał się w postaci określonego schematu i obejmował kilka powiązanych ze sobą płaszczyzn. Przede wszystkim Radziwiłłowie w swych dobrach zapewniali prawosławnym wolność wyznaniową¹⁴. Dzięki temu księstwo słuckie stało się (do 1632 r.) obszarem, gdzie w zasadzie nie obowiązywało prawo dyskryminujące prawosławnych. Miało to olbrzymie znaczenie dla prawosławnych, szczególnie po 1596 r., gdy istnienie prawosławia w dużym stopniu zależało od szerzenia unii przez właścicieli ziemskich posiadających prawosławnych poddanych. Radziwiłłowie birzańscy byli stanowczymi przeciwnikami unii, a tym samym obrońcami prawosławia. Było to widoczne szczególnie w rugowaniu struktur organizacyjnych Kościoła unickiego z księstwa słuckiego prowadzonego przez Chodkiewicza, w czasie gdy pełnił obowiązki opiekuna Zofii. W wyniku tych działań unia w księstwie przestała istnieć¹⁵.

Książę Janusz I nie tylko dobrze rozumiał konieczność obrony prawosławia przed ekspansją katolicyzmu, ale też potrzebę reformy tego Kościoła, w czym przypominał działania samego Konstantyna Ostrońskiego. W tym celu popierał rozwój bractwa prawosławnego przy cerkwi Przemienienia Pańskiego w Słucku, które z czasem stało się jednym z ważniejszych ośrodków prawosławia w Rzeczypospolitej¹⁶. Rozstrzygał też spory między duchowieństwem prawosławnym. Wychodził zatem poza zwykłe obowiązki magnackiego opiekuna życia religijnego swych poddanych. Nie ulegał też antyprawosławnemu nastawieniu swych współwyznawców, którzy zdecydowanie odrzucali misteryjno-sakramentalne oblicze tego Kościoła, widząc w liturgii wschodniej ukryte pogaństwo. Wbrew takim postawom książę darzył prawosławie szacunkiem. Nie wiemy, czy wynikało to z pragmatyzmu nakazującego unikać wszelkich

¹¹ M. Kosman, *Protestanci i kontrreformacja: Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978, s. 58; J. Klimek, *Mowa duchowna przy szlubię... Piotra Mohyły. Prawosławna realizacja stylu religijno-kościelnego*, [w:] *Język i styl twórcy w kręgu badań współczesnej humanistyki*, K. Maćkowiak, C. Piątkowski (red.), Zielona Góra 2009, s. 169–176.

¹² E. Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno–Witebsk 1859, s. 89–93; T. Wasilewski, *Walka o spadek po księżnej Marii Wołoszce, wdowie po Januszu Radziwiłle, w latach 1660–1690*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, Warszawa 1989.

¹³ Zob. źródła dotyczące współpracy książąt słuckich z Radziwiłłami: Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Krakowie na Wawelu: nr 51–53, nr 29, zespół nr 630; Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Rusieckich nr 50 (Akta i listy pisane do Jana Symeona i Aleksandra Juriewiczów Olelkowiczów książąt słuckich 1588–1600); Nacional’nyj Itoričekij Arhiv Belarusi v Minku: f. 694, op. 4, d. 795, s. 1–20v.; f. 694, op. 4, d. 1557, s. 243–244v.; f. 1741, op. 1, d. 63, s. 342v.–345v.; f. 1727, op. 1, d. 1, s. 107–111v.; Nacional’nyj muzej itorii i kultury Belarusi: 45733/8; 45733/10; 45733/182.

¹⁴ E. Bagińska, *Działalność religijna Radziwiłłów birmańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 12, s. 205–228.

¹⁵ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni...*, *op. cit.*, s. 36.

¹⁶ *Ibidem*, s. 37–38.

zadrażnień dogmatycznych i liturgicznych, czy też z autentycznego przekonania o istnieniu wspólnego obu wyznaniom dziedzictwa doktrynalnego umożliwiającego jego pokojowe współistnienie¹⁷.

Mechanizm komunikacji między obu wyznaniem obejmował również ochronę skonfliktowanych duchownych prawosławnych z biskupami unitami poza dobrami księcia Janusza. Przykładem tego była pomoc, jakiej doświadczyli duchowni unicy, którzy nie chcieli uznać nominacji Józefa Weliamina Rutskiego na urząd namiestnika metropolity Hipacego Pocieja w Wilnie w latach 1608–1609 i z tego powodu przeszli na prawosławie. Jeden ze zbuntowanych duchownych – protopop Wilna Bartłomiej Saszkowski – znalazł schronienie w Słucku¹⁸.

Literatura polemiczna

Z punktu widzenia ewangelicko-prawosławnej komunikacji społecznej na przełomie XVI i XVII w. istotne znaczenie miała współpraca ewangelików przy tworzeniu prawosławnej literatury polemicznej¹⁹. Nie będzie chyba przesadą stwierdzenie, że był to ewenement w dziejach relacji międzykonfesyjnych nie tylko na terenie I Rzeczypospolitej, ale i w skali całego chrześcijaństwa. Trudno bowiem znaleźć analogiczne przykłady pomocy w obszarze apologetyki i publicystyki religijnej świadczonej przez ewangelików stronie prawosławnej. Tym właśnie była w swej istocie prawosławna literatura polemiczna, którą pomagali tworzyć uzdolnieni literacko ewangelicy zaangażowani w walkę o wolność wyznaniową.

Należy tutaj zwrócić uwagę zwłaszcza na otoczenie przywódcy społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej, Konstantyna Ostrogskiego (1525–1607). Było to środowisko, gdzie prawosławni i protestanci blisko z sobą współpracowali. W otoczeniu Ostrogskiego było wielu protestantów, którzy sprawnie władali piórem i których umiejętności mogły zostać użyte do obrony prawosławia. Prawdopodobnie właśnie w tym kręgu zrodziła się myśl, by u protestantów szukać pomocy w walce z ekspansją Kościoła katolickiego²⁰. Obrona przed tą ekspansją zrodziła więc potrzebę „sojuszu teologicznego” dyskryminowanych niekatolików²¹.

Typowe dla ówczesnej teologii polemicznej (zarówno protestanckiej, jak i prawosławnej) było podważanie eklezjologii katolickiej akcentującej nadrzędność władzy papieskiej i rozumienie Kościoła jako monarchii teokratycznej. Przykładem dzieła protestanckiego, które mogło zostać wykorzystywane w prawosławnej polemice

¹⁷ *Ibidem*, s. 38.

¹⁸ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, *op. cit.*, s. 248–249, 252–257.

¹⁹ M. Hruševs'kij, *Istoriâ ukraïńskoï literatury*, t. 5, kn. 2. Kiïv 1995; M. Korzo, *Ukrainskaâ i bieloruskaâ katehetiĉeska tradiciâ konca vv. Stanovlenie, èvolûciâ i problema zaimstvoanij*, Moskva 2007.

²⁰ I.Z. Mic'ko, *Ostroz'ka slovâno-hreko-latins'ka akademiâ (1576–1636)*, Kiïv 1990, s. 28–29; T. Kempa, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik (red.), Białystok 2002, s. 61–65.

²¹ V. Ul'ânov'kij, *Istoriâ cerkvi ta rlihijnoï dumki v Ukraïni, kniga 2, seredina XV–kinec' XVI stolittija*, Kiïv 1994, s. 43.

z Kościołem katolickim, była wykładnia nauki Kalwina – Sibrandi Lubbertilatego *De Papa Romano libri decem: Scholastice et theologice collati cum disputationibus Roberti Bellarmini ad Illustras Ordines Frisiae*²². Strona ewangelicka podawała w ten sposób prawosławnym argumenty pozwalające zwalczać propagandę unijną. Dotyczyło to szczególnie prymatu papieża²³. Dzięki temu obie strony zgodnie mogły potępić zasady unii brzeskiej. To współdziałanie byłoby jednak niemożliwe, gdyby nie Konstantyn Ostrogski. Był on bowiem głównym i niestudzionym promotorem idei współpracy prawosławnych i protestantów na polu religijnym i politycznym²⁴.

Przykładem współpracy obu wyznań na polu polemiki antykatolickiej była działalność dworzanina i bliskiego współpracownika Konstantyna Ostrońskiego – brata czeskiego Marcina Broniewskiego (1568–1624), który na jego polecenie, pod pseudonimem Chrystofor Philaleth, napisał antyunijny traktat *Apokrisis abo odpowiedź na książkę o synodzie brzeskim 1596...*²⁵ Była to pierwsza znacząca odpowiedź prawosławnych na dzieła Skargi: *Synod Brzeski* (Wilno 1597) i *Obrona Synodu Brzeskiego* (Kraków 1597). Dzieło to było swoistym kompendium zawierającym wszystkie najważniejsze argumenty przemawiające przeciwko jedności prawosławia z Rzymem²⁶. Broniewski przedstawił przy tym także argumenty strony protestanckiej wykorzystywane w walce z katolicyzmem. Zwracając się do prawosławnych, przekonywał, iż celem jego pracy jest: „[...] okazanie niewinności naszej, a wykroczenia strony przeciwnej, która się płocho, nierozmyślnie, bez przyczyny, mimo wiadomość wszytkiej braciej, do oddania posłuszeństwa ojcu papieżowi rzymskiemu pokwapiała”²⁷. Wyśiłki Broniewskiego służące obronie prawosławia są przykładem współpracy, która nakazywała zawieszenie fundamentalnych sporów o charakterze dogmatycznym. W obliczu wspólnego zagrożenia – ekspansji katolicyzmu, podważającej podstawowe zasady kultury politycznej wielowyznaniowej Rzeczypospolitej – doprowadziła do przewyciężenia wyznaniowych sprzeczności²⁸.

²² Sibrandus Lubbertus, *Sibrandi Lubberti De Papa Romano libri decem: scholastice et theologice collati cum disputationibus Roberti Bellarmini ad Illustras Ordines Frisiae*, Academia Franekerana 1594.

²³ M. Melnyk, *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI–połowa XVII wieku)*, Olsztyn 2001, s. 133; M. Hruševs'kij, *Istoria Ukraini-Rusi*, t. 6, Kiiv 1995, s. 461–462.

²⁴ T. Grabowski, *Literatura aryańska w Polsce. 1560–1660*, Kraków 1907, s. 141.

²⁵ M. Broniewski, *Apokrisis abo odpowiedź na książkę o synodzie brzeskim 1596, imieniem ludzi starożytnej religii greckiej przez Chrystophora Philaletha*, J. Długosz, J. Byliński (oprac.), Wrocław 1994. Zob. także: N.M. Popławs'ka, „Apokrysis...” *Hrystofora Filaleta: pryhowani aspekti avtorskoj pozycji*, „Naukowyj wvisnik Černiwecvckogo torhowel'no-ekonomicznogo institutu KNTEU. Humanitarni nauki. Fiololohiá. Zbirnik naukowih prac” 2005, nr 2–3, s. 166–174.

²⁶ Zob. A. Brückner, *Spory o Unię w dawnej literaturze polemicznej*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, z. 3, s. 591–596.

²⁷ M. Broniewski, *Apokrisis...*, *op. cit.*, s. 8.

²⁸ M. Melnyk, *Konstantyn Ostrogski and the Anti-Orthodox Policy of Sigismund III Vasa*, „Ostkirchliche Studien” 2018, nr 1–2(67), s. 305–324.

Próby uzgodnienia różnic dogmatycznych

Należy zauważyć, że dialog Kościołów prawosławnego i protestanckiego służący apologii prawosławia próbowano przekształcić w trwałe, a nie jedynie tymczasowe i doraźne, porozumienie istniejące jedynie dzięki wspólnemu wrogowi. Przykładem tego było wydanie w 1582 r. przez jezuitę Stanisława Sokołowskiego (1537–1593) dzieła *Censura Orientalis Ecclesiae. De Praecipuis Nostri Assaeculi Haereticorum Dogmatibus*²⁹. Był to przekład z greki na łacinę listu patriarchy Jeremiasza II z 15 maja 1576 r., będącego odpowiedzią na Augsburskie Wyznanie Wiary, przekazane mu do oceny przez teologów luterzańskich z Tybingi w 1574 r.³⁰ Również w Rzeczypospolitej szukano trwalszych, bo doktrynalnych, podstaw współpracy obu wyznań. Wskazują na to dwa fakty. Pierwszym z nich był udział specjalnego wysłannika Ostrogińskiego – Kacpra Łuszkowskiego – w synodzie protestantów (luteranów, kalwinów i braci czeskich) w Toruniu w dniach 21–26 sierpnia 1595 r.³¹ Ostrogski skierował do uczestników tego spotkania specjalne pismo³². Redagując ten dokument, posłużył się terminologią millenarystyczną znaną z wcześniejszej literatury polemicznej³³. Co więcej, jej użycie powiązał z dążeniami unijnymi prawosławnych biskupów. Twierdził, że jedność prawosławnych z Rzymem doprowadzi ich „[...] pod sprawę Antychrysta, wyłączając nas od Krysta”³⁴. Ponadto przekonywał, że protestanci i prawosławni są „jednej wiary” i proponował wspólne, maksymalnie uniwersalistyczne wyznanie chrześcijańskiej wiary. Miała to być bliżej niesprecyzowana prawosławno-ewangelicka zgoda w kwestiach najbardziej podstawowych³⁵. Zaproponował zatem porzucenie sporów doktrynalnych na rzecz obrony

²⁹ S. Sokołowski, *Censura Orientalis Ecclesiae. De Praecipuis Nostri Assaeculi Haereticorum Dogmatibus*, Parisii 1584. Zob. H. Cichowski, *Ks. Stanisław Sokołowski a kościół wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w w. XVI*, Lwów 1929. Zob. polskie tłumaczenie fragmentów *Censura*: Jeremiasz II Tranos, *Listy do Kościoła luterńskiego dotyczące Konfesji Augsburskiej*, tłum. G. Ryś, [w:] E. Przybył, *Wyznania wiary. Kościoły orientalne i prawosławne*, Kraków 2006, s. 272–283.

³⁰ Jeremiasz II Tranos, *Listy do Kościoła luterńskiego...*, *op. cit.*, s. 270–272.

³¹ Obszerną relację na temat zjazdu w Toruniu i sojuszu między prawosławnymi a protestantami odnajdujemy w liście nuncjusza z 15 września 1595 r., *Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, A.G. Welykyj (red.), Romae 1970, nr 91, s. 144–147. Zob. także: M. Bendza, *Prawosławno-protestanckie tendencje unijne w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem ziem Rzeczypospolitej*, „Rocznik Teologiczny” 1983, z. 2, s. 179–194; T. Kempa, *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyzunitów z dysydentami*, „Zapiski Historyczne” 1997, z. 1, s. 39–52; W. Sławiński, *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej...*, *op. cit.*, s. 348–364.

³² *Instrukcja p. Łuszkowskiego od p. wojewody kijowskiego do Torunia na synod r. 1595 22 Augusti (która językiem ruskim była napisana, a na polski przetłumaczona)*, *Acta Synodów Rożnowierczych*, M. Sippayłło (red.), t. 3, Warszawa 1983, s. 596–599.

³³ Zob. J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002, s. 337–339, 402–404, 422–423.

³⁴ *Instrukcja p. Łuszkowskiego...*, *op. cit.*, s. 599. Zob. T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziem wołyńskich*, Toruń 1997, s. 141; W. Sławiński, *Projekty politycznej i religijnej współpracy...*, *op. cit.*, s. 37–41.

³⁵ M. Melnyk, *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005., s. 263–267.

zagrożonych wolności wyznaniowych³⁶. Możliwość ich utraty miała uświadamiać obu stronom, że są wyznawcami tej samej wiary³⁷.

Nie można tutaj pominąć ścisłego związku religii z polityką. Książę swym posłaniem pragnął scementować ewangelicko-prawosławny sojusz mający na celu przeciwstawienie się katolicyzmowi³⁸. To, co w Toruniu było jedynie zarysowane i podporządkowane obronie prawa do wolności religijnej niekatolików i co było próbą uzasadnienia ich chrześcijańskiej i obywatelskiej godności, po czterech latach do czekało się formalnego, dogmatycznego uzgodnienia. Dzięki uporowi Ostrogskiego doszło bowiem do zjazdu prawosławnych i protestantów w Wilnie w dniach 15–20 maja 1599 r. Według zamysłów Ostrogskiego celem tego zjazdu miało być osiągnięcie porozumienia religijnego³⁹, i rzeczywiście, mimo trudności i rozbieżności, udało się wyznaczyć to, co łączy obie te tradycje. W tym celu odwołano się do *Credo* nicejsko-konstantynopolińskiego, a więc do tradycji niepodzielonego Kościoła pierwszych wieków. Na tej podstawie nakreślono 18 artykułów, czyli prawdy wiary, które mogły być uznane zarówno przez protestantów, jak i przez prawosławnych⁴⁰. Redaktorzy tego dokumentu umiejętnie ominęli przeszkody dzielące obie tradycje, takie jak liturgia, kult obrazów, nauka o sakramentach, czy rozumienie tradycji. Tym samym nie wyszli poza granice ortodoksji swych Kościołów. Dążyli zatem do zachowania równowagi między tym, co konfesyjne i wspólne obu tradycjom⁴¹. Z tego też powodu nie wspomnieli ani słowem o tym, co ich dzieliło.

Zaproponowano również by rozmowy w Wilnie potraktować jako pierwszy etap dalekosiężnego procesu dialogu oraz postulowano nawiązanie kontaktu z patriarchami: Konstantynopola – Mateuszem II (zm. 1603) i Aleksandrii – Melecjuszem Pigasem (1549–1601)⁴². W następnym roku zwolennicy dialogu obu wyznań otrzymali odpowiedź. Był to list patriarchy Melecjusza Pigasa skierowany do ewangelików. Przywiózł go Cyryl Lukaris (1572–1638)⁴³. Patriarcha odrzucił w nim myśl o pojednaniu obu wyznań na gruncie doktrynalnym. Stanowisko patriarchy potwierdził też

³⁶ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski...*, *op. cit.*, s. 145–146.

³⁷ Zob. krytykę takiej postawy przeprowadzoną przez Smotryckiego: M. Melnyk, *Ekskluzywizm soteriologiczny w myśli religijnej Melecjusza Smotryckiego*, „L'vivska Medievistika” 2010, nr 3, s. 24–40.

³⁸ W. Sławiński, *Projekty politycznej i religijnej współpracy...*, *op. cit.*, s. 352–353; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, *op. cit.*, s. 86–87.

³⁹ M. Janicyus, *Artykuły w których zgadzają się ewangelicy z ludźmi greckiego nabożeństwa i z Kościoły orientalnymi w nauce zbawiennej*, b.m., b.d.; K. Lewicki K., *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596*, „Archiwum Naukowe. Dział 2, Historyczno-Filozoficzny” 1933, t. 11, z. 1, s. 144.

⁴⁰ J. Łukaszewicz, *O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835, s. 183–184.

⁴¹ L.V Tymośenko, *Kriza cerkownoho žyttâ Kijiws'koi pravoslavnoji mitropoliji naprykinci xvi st.: interpretaciji istorikiw i svidčennâ džerel*, „Drohobic'kyj kraëznawčij zbirnik”, t. 11–12, Drohobіc 2008, s. 96–116.

⁴² T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, *op. cit.*, s. 160–161; M. Bendza, *Prawosławno-protestanckie tendencje unijne...*, *op. cit.*, s. 192.

⁴³ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski...*, *op. cit.*, s. 160–163; *idem*, *Wobec kontrreformacji*, s. 166–169; *idem*, *Wizyty protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak (red.), Białystok 2007, s. 95–100.

Lukaris w rozmowie z Mikołajem Radziwiłłem „Sierotką” w 1601 r.⁴⁴. Wobec stanowiska wschodnich patriarchów Ostrogski, mimo wcześniejszej postawy uniwersalistycznej i pragmatycznej, pozostał wierny doktrynie prawosławnej. Zdecydowało to o fiasku rozmów zjednoczeniowych opartych na jedności doktrynalnej, jednak współpracę polityczną w obronie swobód wyznaniowych kontynuowano.

Konstantyn Ostrogski odegrał więc szczególną rolę w przełamywaniu barier dzielących ewangelików i prawosławnych na ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII w. Wojewoda kijowski, inicjując w latach 1595–1599 rozmowy w celu pojednania ewangelików i prawosławnych, nie kierował się wyłącznie politycznym pragmatyzmem, lecz był szczerze przekonany o możliwości ich autentycznego dogmatycznego zbliżenia⁴⁵. Ostrogski wyraźnie wskazywał to, co łączy ewangelików i prawosławnych. Było to dogmatyczne minimum, którego nie można podważyć w nauczaniu obu Kościołów. W związku z tym jego działanie należy postrzegać nie tylko jako dążenie do obrony wolności religijnej, ale także jako dążenie do ponadkonfesyjnego dialogu. Gdy zabrakło Ostrogskiego, prawosławni i ewangelicy nie potrafili już podjąć podobnych inicjatyw⁴⁶.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, 511, cz. I, s. 64–65, 72–73.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Rusieckich, nr 50.

Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, nr 51–53, nr 29, zespol nr 630.

Nacional’nyj Itoričekij Arhiv Belarusi v Misnku: f. 694, op. 4, d. 795, s. 1–20v.; f. 694, op. 4, d. 1557, s. 243–244v.; f. 1741, op. 1, d. 63, s. 342v.–345v.; f. 1727, op. 1, d. 1, s. 107v.–111.

Nacional’nyj muzej itorii i kultury Belarusi: 45733/8; 45733/10; 45733/182.

Źródła drukowane

Akta Synodów Rożnowierczych, M. Sippayło (red.), t. 3, Warszawa 1983.

Broniewski M., *Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596, imieniem ludzi starożytnej religii greckiej przez Chrystophora Philaletha*, J. Długosz, J. Byliński (oprac.), Wrocław 1994.

Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600), A.G. Welykyj (red.), Romae 1970.

Janicyus M., *Artykuły w których zgadzają się ewangelicy z ludźmi greckiego nabożeństwa i z Kościoły orientalnymi w nauce zbawiennej*, b.m., b.d.

Jeremiasz II Tranos, *Listy do Kościoła luteranckiego dotyczące Konfesji Augsburskiej*, tłum. G. Ryś, [w:] E. Przybył, *Wyznania wiary. Kościoły orientalne i prawosławne*, Kraków 2006, s. 272–283.

⁴⁴ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski...*, op. cit., s. 161–162; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 176.

⁴⁵ H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 46–47.

⁴⁶ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., s.259.

- Sibrandus Lubbertus, *Sibrandi Lubberti De Papa Romano libri decem: scholastice et theologice collati cum disputationibus Roberti Bellarmini ad Illustras Ordines Frisiae*, Academia Franekerana 1594.
- Sokołowski S., *Censura Orientalis Ecclesiae. De Praecipuis Nostri Assaeculi Haereticorum Dogmatibus*, Parisii 1584.

Opracowania

- Bagińska E., *Działalność religijna Radziwiłłów birmańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 12, s. 205–228.
- Bendza M., *Prawosławno-protestanckie tendencje unijne w XVII w. ze szczególnym uwzględnieniem ziem Rzeczypospolitej*, „Rocznik Teologiczny” 1983, z. 2, s. 179–194.
- Brückner A., *Spory o Unię w dawnej literaturze polemicznej*, „Kwartalnik Historyczny” 1896, z. 3, s. 578–644.
- Cichowski H., *Ks. Stanisław Sokołowski a kościół wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w w. XVI*, Lwów 1929.
- Daniélou J., *Teologia judeochrześcijańska. Historia doktryn chrześcijańskich przed Soborem Nicejskim*, tłum. S. Basista, Kraków 2002.
- Degiel R., *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birmańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.
- Grabowski T., *Literatura aryańska w Polsce. 1560–1660*, Kraków 1907.
- Hruševs’kij M., *Istoriâ Ukraïni-Rusi*, t. 6, Kiïv 1995.
- Hruševs’kij M., *Istoriâ ukraińskoï literaturi*, t. 5, ks. 2, Kiïv 1995.
- Kempa T., *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik (red.), Białystok 2002, s. 61–65.
- Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziem wołyńskich*, Toruń 1997.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kempa T., *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyzunitów z dysydentami*, „Zapiski Historyczne” 1997, z. 1, s. 39–52.
- Kempa T., *Wizyty protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak (red.), Białystok 2007, s. 87–103.
- Kempa T., *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
- Kita M., *Prawosławie wobec reformacyjnych kontrowersji – trzeci partner czy druga stron dyskusji?*, [w:] *Reformatorzy a Kościół rzymski*, A.A. Napiórkowski (red.), Kraków 2017, s. 189–207.
- Klimek J., *Mowa duchowna przy szlubie... Piotra Mohyły. Prawosławna realizacja stylu religijno-kościelnego*, [w:] *Język i styl twórcy w kręgu badań współczesnej humanistyki*, K. Maćkowiak, C. Piątkowski (red.), Zielona Góra 2009, s. 169–176.
- Kotłubaj E., *Życie Janusza Radziwiłła*, Wilno–Witebsk 1859.
- Korzo M., *Ukraïnskaâ i bieloruskaâ katehetiĉeska tradiciâ konca vv. Stanovlenie, èvolüciâ i problema zaimstvoanij*, Moskva 2007.
- Kosman M., *Protestanci i kontrreformacja: z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978.
- Lewicki K., *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596*, „Archiwum Naukowe. Dział 2, Historyczno-Filozoficzny” 1933, t. 11, z. 1.
- Litak S., *Fenomen wielowyznaniowości a rozwój parafii w Polsce*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, S. Wilk (red.), Lublin 2003, s. 178–184.
- Litak S., *W dobie reform i polemik religijnych*, [w:] *Chrześcijaństwo w Polsce. Zarys historyczny*, J. Kłoczowski (red.), Lublin 1992, s. 189–254.

- Łukaszewicz J., *O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań 1835.
- Melnyk M., *Ekskluzywizm soteriologiczny w myśli religijnej Melecjusza Smotryckiego*, „L'vivska Mediavistika” 2010, nr 3, s. 24–40.
- Melnyk M., *Konstantyn Ostrogski and the anti-Orthodox policy of Sigismund III Vasa*, „Ostkirchliche Studien” 2018, nr 1–2(67), s. 305–324.
- Melnyk M., *Problematyka antropologiczna w pismach Piotra Mohyły*, Olsztyn 2005.
- Melnyk, M., *Pre-ekumenizm i konfesjonalizm. Prawosławne dążenia zjednoczeniowe w Pierwszej Rzeczypospolitej (1590–1596)*, Kraków 2018.
- Melnyk M., *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI–połowa XVII wieku)*, Olsztyn 2001.
- Mic'ko I.Z., *Ostroz'ka slovāno-hreko-latins'ka akademiā (1576–1636)*, Kiïv 1990.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Mironovič A., *Svad'ba Sofii, knāžny Sluckoj, s Ānušem Radzillom*, [w:] *Vernyjā very bacākoï. Zbornik materyēālū carkoūnaj-navukovaj kanferēncyi, prysvecanaj 400-goddziū spacy-nu svātoj pravvednaj Sofii Sluckaj i 400-goddziū zasnnavannā Sāta-Petra-Pāulaūskaga sabora ū Minsku*, Minsk 2013, s. 49–64.
- Mironowicz A., *Teodozy Wasilewicz, archimandryta slucki, biskup białoruski*, Białystok 1997.
- Naumow A., *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej*, Kraków 2002.
- Popławska N.M., „Apokrysys...” *Hrystofora Filaleta: pryhowani aspekti avtorskoï pozycji*, „Naukowyj wvisnik Čerņiwecvkogo torhowel'no-ekonomicznogo institutu KNTEU. Humanitarni nauki. Fiololohiā. Zbirknik naukowih prac” 2005, nr 2–3, s. 166–174.
- Sławiński W., *Projekty politycznej i religijnej współpracy protestancko-prawosławnej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów pod koniec XVI wieku*, „Czasy Nowożytnie” 2002, t. 12, s. 37–41.
- Sławiński W., *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich*, [w:] *Między Zachodem i Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski (red.), Toruń 2002, s. 348–364.
- Timošenko L.V., *Kryza cerkownoho żyttā Kijiws'koi pravoslavnoji mitropoliji naprykinci xvi st.: interpretaciji istorikiwv i svidčennā džerel*, „Drohobic'kyj kraēznawčij zbirknik”, t. 11–12, „Drohobycki krajoznawczy wybōr tekststōw”, Drohobič 2008, s. 96–116.
- Ul'ānov'kij V., *Istoriā cerkvi ta rlihijnoï dumki v Ukraïni, kniga 2, seredina XV- kinec' XVI stolitija*, Kiïv 1994.
- Wasilewski T., *Walka o spadek po księżnej Marii Wołoszce, wdowie po Januszu Radziwile, w latach 1660–1690*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3, Warszawa 1989.
- Wisner H., *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982.